

Gazdaságtalansági számítások

Fleischer Tamás Gazdaságtalansági számítások címmel tartott előadást a szeptember elején megrendezett nemzetközi Duna-konferencián. A bős—nagygyarosi beruházás rendszer-szemléletű megközelítése nem forró érzelmekkel, hanem hideg tényekkel vált meggyőzővé és megfontolandóvá. A környezetátalakító beruházásokról ugyanis nem rövid távú pénzügyi megtérülés alapján kell döntenet. Az elkövetett hibák nem alkalmi tévedések eredményei, hanem az újraelosztásra épülő makrogazdasági mechanizmus belső logikájából fakadnak. A döntések feletti társadalmi kontroll feladata, hogy ne válják uralkodóvá a rászorultságot, a csődöt díjazó érdekelt-ség. Az újraelosztás jelenlegi formája és a társadalmi kontroll hiánya együtt nem eredményez mást, mint egy önfelálló rendszert, pozitív visszacsatolással. E gondolatok nem csak Bős—Nagygyaros esetében megfontolandók.

Fontosnak, és nem mellőzhetőnek tartom azokat az érveleket, amelyek a BNV-beruházás gazdaságossági indoklásában szereplő következtetésekre mutatnak rá, azt részleteiben vitatják. Nem e viták helyett, de ezek mellett szükségesnek tartom azonban, hogy kissé távolabb lépjunk, és szélesebb összefüggésbe helyezzük e számításokat, melyek szerint a létesítmény gazdaságos, ha a pénzügyi megtérülése egy reális időhorizonton belül kimutatható, — illetve gazdaságtalan, ha a befektetés a beruházó számára ekkorra nem térül meg.

Állítom, hogy egy ország-résznyi területet, jelentős népességet érintő, strukturális változásokat előidéző környezetátalakító beruházásnak nem kell pénzügyi értelemben rövid távon megtérülnie. Ha egy beruházás hatalmas ivóvíz-készleteket ment meg, védi a meglévő parti szűrési kutakat, javítja a szennyezett vizek természetes tisztulási folyamatát, stabilizálja a mederállapotokat, javítja az árvízvédelmet, biztosítja a talajvízszintet, a mezőgazdaság érdekeit, a különböző településeken lakók biztonságát, nyugalmát, kulturált üdülését, a hajózás zavartalanságát stb., — nos, akkor ettől a beruházástól teljesen értelmetlen lenne azt is várni, hogy a befektetett tőke

pénzügyi értelemben a bank számára megtérüljön. Természetesen ebben az esetben is van értelme a gazdaságossági számításnak; hiszen e kitűzött célokat különböző módszerekkel lehet elérni: és a különböző alternatívák összevetésénél természetesen kiemelkedően fontos szempont, hogy az azonos célt melyik megoldás éri el olcsóbban.

A BNV létesítése — ha innen nézzük — több szempontból is fonák. A felsorolt környezeti hatások éppen fordítva merülnek fel: elszennyezi az ivóvízkészletet, eltömi a parti szűrési kutakat, csökkenti a természetes tisztulási képességet stb. A legnagyobb pozitívum, amit a beruházók a kérdések többségénél ígérni tudnak: nem valószínű, hogy elszennyezi, megoldható, hogy ne tömődjön el, kivédhető stb. Tehát még ez sem pozitívum, csak a negatívum tagadása, illetve ígéret: műszaki megoldásokkal a jelenlegi szint visszaállítható, tartható. Éppen a strukturális értékű pozitívumok hiányában terelődik a vita egy üres mederbe: mintha az energiatermelés — egyébként aligha igazolható — gazdaságossága lenne itt a fő probléma, mintha ezen múlna minden.

Ha a pozitív célok meg sem fogalmazódnak, akkor persze nehéz elvárni, hogy ezek alter-

natív elérési módjairól szóljon a vita. Marad az egyetlen „alternatíva”, s itt a pénzügyi megtérülés kérdése nem döntő érv.

Egyrészt, mert egy hosszú távú beavatkozásnak ez nem lehet perdöntő szempontja: attól, hogy a pénzügyi norma szerinti megtérülés nem áll fenn, még a beruházás lehetne hasznos, jó; és megfordítva, még ha rövid távon valóban megtérülne, akkor is lehetne káros és leállítandó. Például lehet olyan helyre, a belvárosba Duna-alagutat tervezni, ahol a forgalom kihasználná, ám a városszerkezetben előidézhető strukturális kár mégis hibássá teszi ezt a döntést. Lehet egy kulturális létesítmény is úgy gazdaságos — a terméke eladható —, hogy közben hosszú távon strukturális kárt okoz. Ezekben az esetekben az externális — tehát a megtérülésen kívül jelentkező — hatások jelentősége nagyságrenddel meghaladhatja a pénzbeli hasznot.

Másrészt azonban a tényleges döntéshozó számára sem valódi érv a pénzügyi megtérülés kérdése. Világos, hogy nem annak alapján születnek a döntések: a gazdaságossági számítás csak utólagos legitimáló eszköz. Fontos rámutatnunk a számításoknál elkövetett torzításokra, de világosan kell látni azt is, hogy ennek kimutatása még nem tántorítja el a döntéshozókat, hiszen valójában nem alkalmi tévedésről, véletlen döntési hibáról van szó.

A központosító és újraelosztó gazdasági mechanizmus fontos sajátossága, hogy a vállalatok, intézmények, ágazatok fennmaradása, működése, végső soron pénzügyi mérlege is, nem a piaci folyamatok függvénye, hanem az újraelosztott pénzforrásokhoz való hozzájutás eredménye. Ennek megfelelően persze a vállalat, intézmény tevékenységének homlokterében sem a kiszolgálótevékenység, azaz a piacon történő megfelelés áll, hanem ennél fontosabb, hogy megfelelő pozícióra tegyen szert az újraelosztási forrásokért való sorban állásnál. Ismerjük ennek különböző módjait, vállalati praktikáktól a városá nyil-

vánításért folyó küzdelmekig, vagy a kiemelt üdülterület státuszának megszerzéséig. Ahogy szűkülnek azonban az újraelosztható, szabad források, úgy lesz egyre kíméletlenebb az értük folytatott harc is. Az elosztó maga is kényszerhelyzetbe kerül, és egyre inkább csak a tűzoltómegoldásokra jut pénz: ahol már borulna a gazdálkodás, ahol azonnali csőd fenyegeti a gazdaságot.

Ez azonban megszabja a sorban állók stratégiáját is: így válik számukra a leghatékonyabb üzemmóddá a majdnem-csődben-levés állapota. Itt nem az eredményesség a kifizető — mint a piacgazdaságban —, hanem a csőd kilátása. Például, ha látványos torlódás van az úton, az igazolja az autót, híd stb. szükségességét; ha leáll a gyár, akkor várható az importkorlátozás feloldása. Néha a véletlen is segít: ha sok a tüzeset, kiderül, hogy több vízágyú kell, az árvízveszély természetessé teszi, hogy gátakat kell magasítani. De nem érdemes mindig a véletlenre várni. Egy ügyesen megépített (vagy lezárt) híddal ki lehet kényszeríteni valahol a torlódásokat, determinálni lehet a további beruházásokat. És persze egy állandósított árvízszint is ébren tartja a feszültséget, és ha akut problémává válik a vizek elszennyeződése, a szennyvizek tisztítása stb., ez mind-mind műszakilag megoldható, egyben elismert és díjazott feladattá válik.

A BNV persze már önmagában is szép feladat: önmagában is érthetővé teszi az érte való kapaszkodást. De ha elkészülte után csak a negyede igazolódik a mai aggályoknak, az majd különösen megnöveli az ágazat fontosságát, súlyát és az ide áramló pénzeket.

Logikus tehát a lépéssorozat, és nem különbözik a bányászat vagy a közlekedési ágazat taktikájától: belefogni valamibe, ami azután hosszú időre determinálja a további lépéseket, merítve, megőrizve a struktúrát — jelen esetben a pénzelosztási struktúrát, az ott kivívott pozíciót.

Nem egyedi tehát ebben a BNV: sok elődje van Sztálinvárostól az olefinprogramig — és vannak kortársai is, hasonló

hozzá a Lágymányosi híd építésének gőzhengere is.

Az újraelosztásra felépülő makrogazdasági mechanizmus törvényszerű következményének tekinthetjük ezt a torz beruházási kampánypolitikát. Világos, hogy a termelés szférájában a piac előtérbe kerülése indíthatja el az ellentmondások feloldását.

Országrészeket átfogó infrastrukturális, környezeti beruházások azonban fejlett piacgazdaságokban sem a piacon dőlnek el: e szférában ott is érvényre jut az állami újraelosztás. Vajon ott nem készíti ez a szisztéma speciális mutatóványokra a kedvezményezetteket?

A válasz az, hogy ott is problémát jelent, hogy a dotáció igénybe vevői esetenként a köldökzsinór fennmaradásában, és nem a megszüntetésében válnak érdekeltté. Mezőgazdaság és szociálpolitika, városgazdálkodás és mindenkori válságiparág válhat ott is pazarlóvá és ellenérdekeltté emiatt. A különbség a mi rendszerünkhez képest, hogy ott *működik egy fék*, ami nem engedi elhatalmasodni, uralkodóvá válni e hatásokat.

A piaci szférában az árverseny, az új termelők állandó színre lépése és más hatások fékezik a monopolhelyzetek kialakulását, azaz ellátanak — ha nem is hibátlanul — egy szabályozó, kontrolláló szerepet is. A dotáció-orientált, újraelosztáson alapuló szférában azonban ilyen automatizmus nem működik: társadalmi úton kell arról gondoskodni, hogy ne alakulhasson ki döntéshozói, döntésbefolyásoló monopólium.

Az igazi problémát ez jelenti: hogy ugyanis nálunk nem működik a társadalmi kontroll. Ma már sűrűn hangoztatott tény, hogy politikai rendszerünk nem intézményesítette az alulról építkező, demokratikus kontroll lehetőségeit; a hatalmi, politikai döntések elvben egy elvont térben lebegnek.

A gyakorlatban a döntéseket a döntéshozói szakértelem misztifikálása veszi körül. Ez a politikai kompetencia misztifikálását is jelenti: de szakmapolitikai, vagy szakkérdésekkel összefüggő politikai kérdések esetében is kialakult a döntés-

képes, döntésre kompetens szakember mítosza: ő az, aki „*Pozíciója*” révén birtokában van a „*Lényeges Információnak*” (és természetesen csak az a lényeges, aminek birtokában van), és a „*Módszernek*”. Társadalmi vitáinkban mindennapos, hogy a szakemberek a kérdezők hozzá nem értésére, szakszerűtlenségére hivatkoznak: pedig nem a lakosságnak kell a szaknyelvet megtanulnia, hanem a szakértőnek kell a döntési alternatívákat közérthetően megfogalmaznia a politikus, a képviselő, a lakosság számára. Itt a laikusnak van joga számon kérni, ha az általa felvetett kérdésekre nem kapott választ — ehelyett minduntalan rendreutasítást kap, hogy szakszerűtlenül kérdez.

Világosan megfogalmazott helyzetkép és döntési alternatívák esetén egy sokkal szélesebb réteg jut ténylegesen a döntések kontrolljához: és természetesen ezzel együtt ahhoz a lehetőséghez, hogy érvényesítse (de legalábbis megfogalmazza) az érdekeit. A döntési monopólium megtörése az érdekérvényesítési monopolhelyzet megszűnését is jelenti, ezért korántsem egyszerű technikai lépésről, vagy nyelvhasználati, fogalmi kérdéssről van szó. (Természetesen mindezekre érvényes, hogy az egészségügy, a posta vagy a közlekedés stb. ugyanolyan példákkal szolgálhatna, mint a most és itt előtérben álló vízügy.)

A műszaki hozzáértés köré vont misztikum mindaddig természetes harci eszköze marad bármelyik ágazati érdekcsoportnak, amíg a társadalom ki nem kényszeríti — részben a választott képviselői és politikai döntéshozó intézményeinek keresztül is — a valós döntési alternatívák közérthető értékelését, áttekinthető összevételét. Csak ez jelenthet társadalmi kontrollt, ezt nem helyettesítheti a közvélemény tájékoztatása, főleg nem az utólagos tájékoztatása.

Az eddigiekben két rendszerjellemezőt — az újraelosztást és a társadalmi kontroll hiányát — az érdekek és az ezt követő megnyilvánulásaik oldaláról jellemeztem. A továbbiakban e jellemzők együttes működés-

sét kívánom globális hatásukban szabályozási aspektusból megközelíteni.

A redisztribúció hatásaiból gyakran emlegetjük azt a kárt, amit a források központosításának a lépése okoz (beavatkozás a folyamatokba, a prosperáló lefékezése, lefelé nivellálás, a centrum pazarlása stb.). Most nem ezt a lépést vizsgálom, kizárólag a már központosított források újraelosztásának a fázisát. A két változó tehát a már központosított, felosztásra szánt összeg az elosztás előtt, illetve a felhasználható forrás az elosztás után. Első megközelítésben ez egy azonosság: a két összeg megegyezik egymással. Az újraelosztás esetén ez egyben a deklarált maximum („csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk”).

Valójában azonban a forrásokhoz való hozzáférés (a sorban való tülekedés — „turbulencia”) egyre jelentősebb költségekkel jár, és ahogy látjuk, torz struktúrába szerveződő, pazarló alibi beruházásokat tesz logikussá. Ezt levonva, végül is a célszerűen felhasználható szétosztott források összege kisebb, mint a szétosztás előtti összeg. Minél nagyobb áldozatokkal jár a forrásokért folyó harc, annál inkább tekinthető egy tétel újraelosztása egy negatív összegű stratégiai játszmának, az újraelosztás folyamata pedig ilyen játszmák sorozatának.

Az előbbiekből következően a BNV építését erőtető érvelés és tevékenység teljesen megfelel egy társadalmi kontroll nélküli, centralizált újraelosztási mechanizmusban érvényesülni próbáló ágazat várható stratégiájának: a műszaki kérdések misztifikációjával (egy alternatíva nélküli fejlesztési változat presztízsszemponttá emelésével), a csőddel fenyegető állapot tartósításával, ezzel a központi forrásokból minél nagyobb hányad lefoglalásával, minél nagyobb további beruházási elkötelezettség révén a döntési fórumok kényszerszituációba hozásával.

A válság igazi mélysége azonban nem azzal jellemezhető, hogy van egy kevésbé megalapozott, gazdaságtalan beruházásunk, hanem azzal, hogy

sok kevésbé megalapozott, gazdaságtalan beruházásunk van, és hogy mindezt gazdasági-politikai berendezésünk nem képes kiküszöbölni, sőt, ezek a berendezkedés logikus folyamánnyai.

A csődállapot határán egyensúlyozó ágazati politikákban nem is adódhat össze más, mint egy csőd szélén egyensúlyozó ország. Ezen a szinten összegeződik részpolitikánk minden vesztesége: mindenki rászorul, veszteséges, és támogatandó: már nem csupán taktikából, de objektív módon is. Ez megerősíti azt a látszatot, hogy az adott típusú újraelosztásra szükség van. A forrásfelélő fejlesztések, ténylegesen működő mérték, kontroll, azaz fékező hatás hiányában önmagukat erősítő hatásláncot indítanak el. Mint a blöffolni kényszerülő adós, aki csak úgy tarthatja fenn magát, ha újabb hitelezőket győz meg, s egyre tágtítja a hitelezők körét.

Jó lenne meggondolni, hogy ebből az utcából előre nem lehet menekülni. Negatív összegű játszmában egy ideig — ügyes játékkal — még lehet nyerni a *többiek rovására*, de idővel a források felélése, elfogyasztása miatt ez is egyre valószínűtlenebb, és csak a veszteségeken lehet osztozkodni.

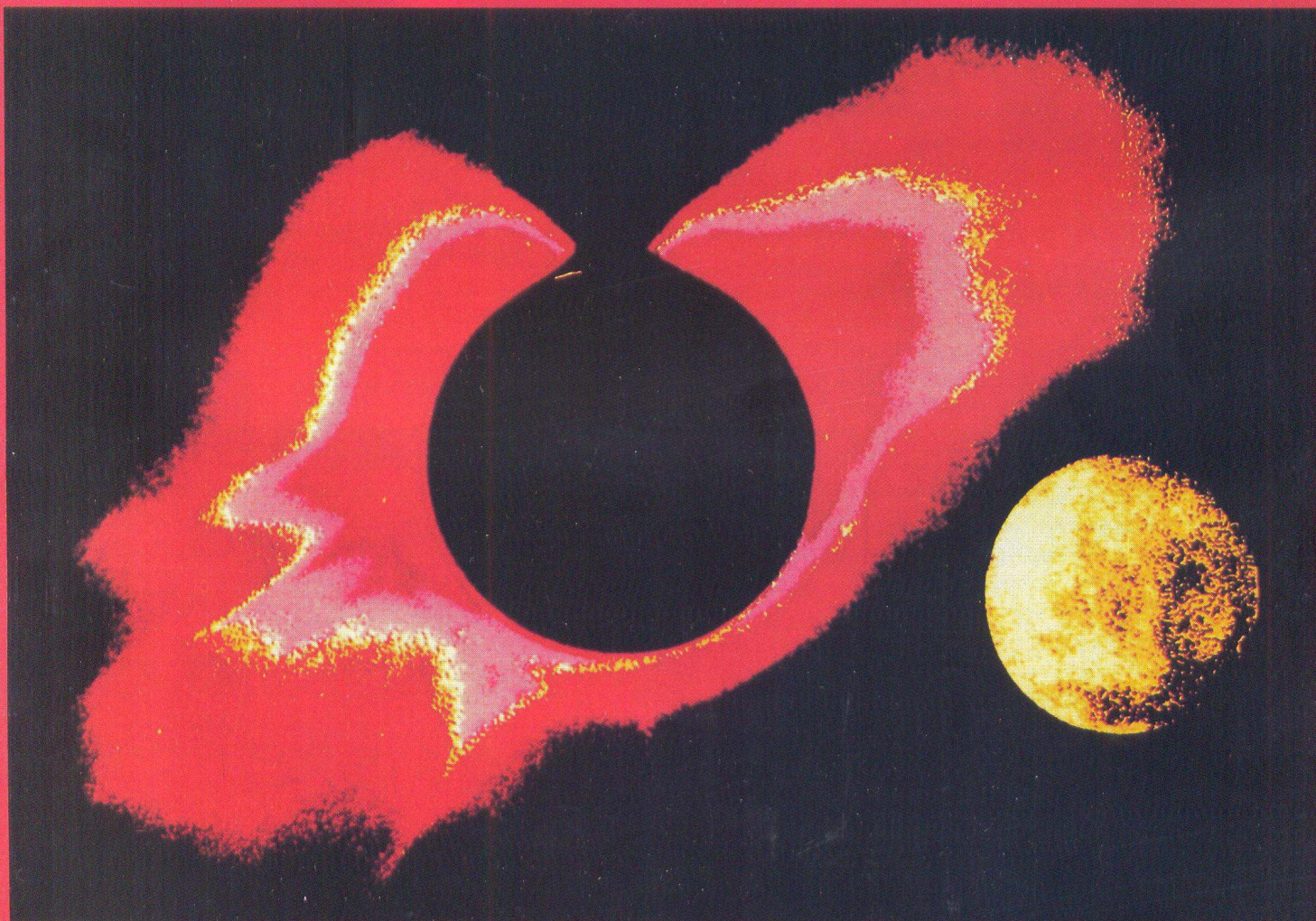
A bevált beidegződések tovább nem segítenek, gyökeres változtatásra van szükség. Minden korábbi döntést felül kell vizsgálni, mert azok torz értékszempontok alapján születettek. És ekkor nemcsak a veszteség vagy a nyereség várható értéke fontos, de ha a becslések szórása, a döntés kockázata, a bizonytalanság jelentős — azaz további jelentős elkötelezettségekkel járhat a döntés —, akkor ma esetleg éppen emiatt nem szabad a beruházást folytatni.

A játszmából való kihátrálásnak az esélyét, tehát a struktúraváltoztatási lehetőség mozgásterét szűkíti ugyanis le minden — de különösen a hagyományos szerkezetet magával hordozó — beruházási elkötelezettség. Márpedig a társadalmi kontrollt magába építő új politikai mechanizmusnak — kiépülésén túlmenően — döntési térre is szüksége van.

FLEISCHER TAMÁS

IMPULZUS

TECHNIKA ● TUDOMÁNY ● TÁRSADALOM

Bizonytalansági tényező